

Kulturhistorie

– et nyt og bedre helhedsbegreb?

AF

BERNARD ERIC JENSEN

Et opbrud

En del læsere af *Den jyske historiker* fik sig lidt af en overraskelse, da de i foråret 1983 modtog nr. 26 af tidsskriftet. På omslaget var et billede af en nar, der drilsk legende forsøgte at fange læserens blik. Nummeret havde fået titlen *Fejekosten og surdejen. Civilisationsprocesser i Europa 1200-1800*, og nøgleordene var »civilisering, mentalitet, kultur, kosmologi – kropslighed, latterkultur og narre overfor selvdisciplinering, romantisk kærlighed og rationel kalkulation«. Og i en lederartikel blev det kundgjort, at det blot var det første af flere numre om kulturhistoriske emner.

En så udtalt interesse for kulturhistorie måtte umiddelbart fremstå som et radikalt opbrud i forhold til den faghistoriske traditionsdannelse, som *Den jyske historiker* selv havde været med til at opbygge i løbet af det forudgående årti. Tidsskriftet var i 70'erne især kendt for sine forsøg på at oparbejde mere materialistiske/marxistiske tilgange til historiestudiet. Der var derfor god grund til, at nyorienteringen blev søgt begrundet i en lederartikel. Heri rejstes bl.a. spørgsmålet:

Betyder det, at *Den jyske historiker* (...) har opgivet sit ståsted i den materialistiske historieopfattelse og er sprunget på mentalitets- og kulturhistoriens fremadbrusende tog i håb om at kunne profitere af denne 'nye gamle' vækstindustri inden for faget?

Svaret på spørgsmålet var »både et ja og nej«. Nyorienteringen imod kulturhistorie – fremgik det af lederen – skyldtes en vis grundlæggende 'historieteoretisk desillusionering'. Det havde vist sig, at flere grundbegreber i marxistisk samfundsteori langt fra var så entydige eller brugbare som tidligere formodet. Det måtte derfor erkendes, at en historisk

helhedsforståelse af et samfund var langt vanskeligere at opnå end tidligere antaget. Følgelig var der et udtalt behov for eksperimenter og nytænkning. Og i denne sammenhæng blev kulturhistorie set som et af de mest lovende forskningsfelter for forsøg på at udvikle en ny, anderledes og bedre helhedsforståelse.

Samme budskab blev videregivet i det lille skrift med den meget omfangsrige titel *Veje til en ny kulturhistorie. Omkring nødvendigheden af en total samfundshistorie som rammeforståelse for relevante aspekt-, del- og lokalhistorier* fra 1983. Det var udsendt af Anne-Lise Schou Pedersen, Uffe Østergård og Vagn Wåhlin og indeholdt bl.a. et udkast til et særligt magisterstudium i kulturhistorie, som skulle oprettes ved Aarhus Universitet.

I 1984 blev *Fejekosten og surdejen* fulgt op af *Kultur, mentalitet, ideologi* (= Den jyske historiker nr. 29-30). Heri blev det igen understreget, at nyorienteringen imod kulturhistorie ikke måtte opfattes som en opgivelse af idealet/utopien om en samfundshistorisk helhedsforståelse. Der var nemlig ingen modsætning mellem på den ene side samfundshistorie og på den anden kultur- og mentalitetshistorie. Sidstnævnte forskningsfelt – blev det understreget – udgjorde nemlig ikke en særlig afgrænset historisk parcel, men derimod »en særlig synsvinkel at se den 'store' historie, samfundshistorien på«. Den nye interesse for kulturhistorie var ligeledes udtryk for et ret så markant skift i politiske idealer. Dog kunne det nye ideal endnu ikke udmøntes i en positiv vision. Det kunne alene formuleres – ret så selvkritisk – som »et ønske om en mindre formynderisk historieforskning«.

Skulle den nye 'programformulering' for historiefaget for alvor indfries, ville det fordre – blev det fremhævet i *Kultur, mentalitet, ideologi* – et ganske intensivt arbejde på det historie- og samfundsteoretiske felt. Belært af erfaringer fra 70'erne skulle teorianalyserne imidlertid ikke længere stå for sig, men indgå i en vekselvirkning med konkrete empiriske undersøgelser. En distinktion mellem 'kultur' (= handlingsregulerende normer), 'ideologi' (= tankemæssigt sammenhængende og manifesterede forestillinger) og 'mentalitet' (= før-bevidste, latente tankemønstre) blev præsenteret som et første bud på, i hvilken retning sådanne teoretiske overvejelser kunne tænkes at gå.

Redaktionen af *Den jyske historiker* så rigtigt, da den henviste til »mentalitets- og kulturhistoriens fremadbrusende tog«. Medens 'samfund' udgjorde det centrale nøglebegreb i 70'ernes historieforskning, så er det i høj grad blevet fortrængt og erstattet af begrebet 'kultur' i løbet af 80'erne. Dette skift er imidlertid ikke noget særegent for den faghistoriske forskning. Tværtimod synes det at kendetegne hele det humanistiske forskningsfelt.

'Almen og sammenlignende kulturforskning' er således den overordnede ramme for de nye humanistiske forskningscentre. Det første startede i København i 1986. Det har 'Kulturtradition og fornyelse' som tema og dets tidsskrift har – tidstypisk nok – fået titlen *Culture & History* (1987f). Det andet startede i Aarhus i 1987. Dets tema er 'Aktuelle kulturbrud set som skift i centrum-periferi relationer', dets navn er 'Center for kulturforskning', og dets skriferække bærer – igen tidstypisk – titlen *Kulturstudier*.

Det er således helt i overensstemmelse med 'tidens ånd', når Det humanistiske forskningsråd forsøger at gøre 'kultur' til selve nøglebegrebet i den humanistiske forskning. Det sker i dets nye strategi- og handlingsplan *Humanistisk forskning. Tradition og fornyelse* (1989). Heri bliver det foreslået, at de humanistiske fag bliver omdøbt til 'kulturvidenskaber' i et forsøg på at fremhæve både et samlende fællestrek og deres særegne identitet. Og forslaget begrundes bl.a. med følgende:

Humanistisk forskning beskæftiger sig med kultur i bredeste forstand, og kernen i denne forskning er at bidrage til en omfattende og sammenhængende forståelse af menneskelig virksomhed gennem tiderne. I sidste ende beror relevansen af humanistisk forskning på dens bidrag til en sådan helhedsforståelse. (s.17-8)

Næsten samtidig med udgivelsen af den nye humanistiske strategi- og handlingsplan udkom *Historien i kulturhistorien* (1988). Den er redigeret af Vagn Wåhlin, er bind 2 i førnævnte skriferække fra det århusianske Center for kulturforskning og i høj grad et produkt af forskningsmiljøet omkring *Den jyske historiker*. Ikke alene er mange af bidragerne medlemmer af tidsskriftets redaktion. En del af bidragene er mere eller mindre omarbejdede versioner af artikler, der tidligere har været trykt i dette tidsskrift.

Historien i kulturhistorien fremstår som den første, mere sammenfattende statusopgørelse over den nyorientering imod kulturhistorie, der slog igennem på *Den jyske historiker* i begyndelsen af 80'erne. For en umiddelbar betragtning virker bogen 'whiggish' i sin hele tilgang; den fremstår altså som historiografi skrevet ud fra sejrherrenes synsvinkel og på deres præmisser. I forordet får vi at vide, at »historien er in«, »kultur er in«, »kulturhistorie er blevet en folkesag« og »kulturhistorie giver kasse«. Samme sted får vi fx. også at vide, at »det metodiske og teoretiske niveau i afhandlingerne er højt«. Såvel sproget som sprogbrugen er således både selvsikker og ret så bastant. Det gælder også titlen på bogen, der

dog i skråsikker fremtræden blev overgået af titlen på bind 1 i samme serie: *Kulturbegrebets kulturhistorie* (1988). Men en bog skal selvfølgelig ikke dømmes på sin ydre eller umiddelbare fremtræden. Den må vurderes på grundlag af sit indhold.

Selve det at standse op og gøre status over faghistoriske nyorienteringer er både nyttigt og nødvendigt. Uden sådanne forsøg bliver det næsten umuligt at danne sig et overblik over situationen her og nu. Når en del historikere har investeret megen energi og fantasi i at oparbejde en ny kulturhistorisk tilgang til historiestudiet, så er det både relevant og påtrængende at spørge: hvilke forskningsstrategiske gevinster er blevet opnået gennem denne nyorientering? Er der sket en vis historic- og samfundsteoretisk afklaring i løbet af de senere år? Er nye og overordnede analysekategorier ved at blive dannet og afprøvet? Kan konturerne af en ny og bedre historisk helhedsforståelse nu skimtes i horisonten?

Sådanne spørgsmål kan imidlertid ikke besvares ved blot at gengive hvad fx. Wåhlin siger herom i forordet eller i den historiografisk anlagte artikel »Fra statshistorie til kulturhistorie«. Historiografiske analyser bør altid læses kritisk og især ideologikritisk på grund af deres legitimerende funktion.¹ Skal de nævnte spørgsmål søges besvaret, må der også arbejdes med et historiografisk referencepunkt – altså et eller andet sammenligningspunkt, der anvendes, når der tales om fx. forskningsstrategiske gevinster eller en ny og bedre helhedsforståelse. Valg af referencepunkt kan altid diskuteres, men det mest oplagte – for mig at se – er den debat om historie- og samfundsteori, som i 70'erne fik gjort 'kultur' til et yderst omstridt begreb, især i en materialistisk/marxistisk sammenhæng.

Da denne debat udgjorde en del af baggrunden for opbruddet på *Den jyske historiker*, kan det i sig selv begrunde at se lidt nærmere på den. Et sådant tilbageblik kan iøvrigt være på sin plads, da hverken *Kulturbegrebets kulturhistorie* eller *Historien i kulturhistorien* giver nogen teorihistorisk analyse af konflikt- og brudfladerne i denne kontrovers – altså et forsøg på at klarlægge, hvad striden drejede sig om.

Et tilbageblik: kultur som paradigmenedbryder

Såvel symbolsk som reelt stod begrebet 'kultur' i centrum for den nok mest interessante debat om historie- og samfundsteori i 70'ernes Storbritannien. Den fandt i hovedsagen sted inden for rammerne af det 'socialistiske/marxistiske' miljø. Selve debatten var langstrakt, til tider

¹ Jf. B.E.Jensen, »Historiografi: historikernes læremester?«, i I. Norrlid m.fl. (udg.), *Över Gränser. Festskrift til Birgitta Odén*, 1987.

var den ganske heftig og tonen ofte aggressiv og uforsonlig. Men det var også ret så afgørende spørgsmål, der var blevet sat til debat. Stridens frontfigurer var på den ene side E.P. Thompson og Raymond Williams og på den anden Stuart Hall, Perry Anderson og Richard Johnson, og dens efterdønninger præger fortsat britisk historie- og kulturforskning.

Da Thompson udmøntede slagordet »Without culture, no production« i sit foredrag *Folklore, anthropology and social history* fra 1976,² var han fuldt ud klar over den provokatoriske effekt, som en sådan formulering måtte have inden for en materialistisk/marxistisk debatramme. Den gjorde det klart, at der blev lagt op til et brud med helt centrale antagelser i megen marxistisk historie- og samfundsteori.³ Men også modparten kendte til provokationens kunst. Hall og Johnson opfandt således termen 'kulturalisme' som betegnelse for den position, som Thompson og Williams stod for. Dermed blev det antydnet, at de nærmest lagde op til at opløse alle samfundsmæssige aktiviteter og forhold i kulturbegrebet.⁴

Det er ikke helt ligetil at opregne konflikt- og brudfladerne i en sådan kontrovers. Stridsspørgsmålene var mange og af forskellig art; en del af dem vedrørte således politisk holdning og strategi. Selv om fronterne var trukket skarpt op og polariseringen tydelig, gjorde betydelige forskelle i temperament, synsvinkel og holdning sig gældende inden for hver af de stridende grupper.

Da der endvidere ikke gives nogen historie- og samfundsteoretisk neutral position, ud fra hvilken en sådan debat kan analyseres, må jeg åbent vedgå min egen holdning til kontroversen. Den er – meget kort og forenklet sagt – (i) at Thompson og Williams i hovedsagen har ret i deres problematisering og kritik af megen marxistisk historie- og samfundsteori, (ii) at deres tilgang(e) og 'teoretiske ledetråde' har – forskningsstrategisk set – vist sig utrolig frugtbare, men (iii) at de bestemt ikke kan siges at have opbygget et nyt og anderledes 'paradigme' – altså en alternativ model for samfundshistoriske analyser.⁵

² Det blev oprindeligt trykt i *Indian Historical Review*, bd.3, 1978, s.247-66 og er genoptrykt som *A Studies in Labour History Pamphlet* i 1979. Jeg anvender sidstnævnte udgave.

³ Flere forskellige marxistiske forskningstraditioner findes inden for faghistorien, men i denne sammenhæng vil jeg ikke fokusere på disse forskelle.

⁴ Konfliktfladerne mellem Thompson og Hall/Johnson er fx. trukket hårdt op i afsnittet »Culturalism« i R. Samuel (udg.), *People's History and Socialist Theory*, 1981. Der findes – mig bekendt – endnu ikke nogen samlet fremstilling af denne kontrovers og dens konsekvenser.

⁵ Jf. B.E.Jensen, »Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt«, *Studier i historisk metode*, bd. 18, 1985 og »Identitet som faghistorisk forskningsfelt«, *Historiedidaktik i Norden*, bd. 2, 1985.

En modstilling af to definitioner af begrebet 'klasse' er nok den mest enkle måde at præsentere konflikt- og brudfladerne i den britiske debat. En sådan modstilling kan samtidig vise, hvorfor 'kultur' blev et yderst kontroversielt begreb. I sit nu klassiske værk *The Making of the English Working Class* (1963) definerede Thompson 'klasse' på følgende måde:

I do not see class as a 'structure', nor even as a 'category', but as something which in fact happens (and can be shown to have happened) in human relationships. (...) Class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared) feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interest are different from (and usually opposed to) theirs. (...) Class is defined by men as they live their own history, and, in the end, this is its only definition. (...) We cannot understand class unless we see it as a social and cultural formation.⁶

En sådan definition af 'klasse' blev afvist af Perry Anderson som værende »far too voluntarist and subjectivist« i bogen *Arguments within English Marxism* (1980), der er en analyse og kritik af hele Thompsons forfatterskab. Anderson foreslog heri, at 'klasse' i stedet blev defineret på følgende måde:

... the traditional Marxist thesis [is] that 'a person's class is established by nothing but his objective place in the network of ownership relations ... His consciousness, culture and politics do not enter the *definition* of his class position. Indeed these exclusions are required to protect the substantive character of the Marxian thesis that class position strongly conditions consciousness, culture and class'. (...) The concept of class as an objective relation to the means of production, independent of will or attitude, is unlikely to need further reinstatement.⁷

Samme begreb bliver her defineret på to radikalt forskellige måder. Og forskellen vedrører netop den betydning, som 'bevidsthed' og 'kultur' skal tildeles i klasse- og dermed samfundsteorien. Hos Thompson bliver

⁶ E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, 2. rev. udg., 1968, s.9-12.

⁷ P. Anderson, *Arguments within English Marxism*, 1980, s.40. Anderson citerer her G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History – A Defense*, 1979.

etableringen af former for klassebevidsthed og -kultur (= en specifik kollektiv identitet) betragtet som et konstituerende moment i klassesammenkomsten – bevidsthed og kultur bliver med andre ord betragtet både som et uomgængeligt moment og som en afgørende drivkraft i dannelsen af samfundsklasser. Hos Anderson er det konstituerende i klassesammenkomsten derimod den 'objektive klasseposition' – og det 'objektive' defineres som et bestemt sæt af sociale relationer, der eksisterer og fungerer uafhængigt af menneskers bevidsthed og kultur. 'Bevidsthed' og 'kultur' er således hos Thompson noget centralt og afgørende, hos Anderson derimod noget sekundært og afledt.

Når Anderson formulerede sig så skarpt og kompromisløst, så var det – for mig at se – med god grund. Grunden var, at veletablerede marxistiske modeller for samfundshistorie ikke vil kunne opretholdes, hvis 'bevidsthed' og 'kultur' får tildelt en central og grundlæggende betydning i selve samfundsteorien. Og det var netop hvad Thompson lagde op til, når han fx. formulerede sig på følgende måde:

... the culture, the norms, and the rituals of the people [are to] be seen to be intrinsic to the mode of production itself, to the reproduction both of life itself and of the material means of life.⁸

Hvis 'bevidsthed' og 'kultur' forstås som konstituerende momenter i historisk-socialt processer, så fordrer det et gennemført opgør med den skelnen mellem 'social væren' og 'bevidsthed', der har været en hjørnesteen i megen marxistisk erkendelses-, historie- og samfundsteori. Det drejer sig altså om en grundlæggende problematisering af en af de centrale teser i Marx' Forord til *Kritikken af den politiske Økonomi* (1859), nemlig: »Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed.«⁹ Også hele basis-overbygningsteorien, der har spillet en så fremtrædende rolle i marxistisk samfundshistorie, bliver grundlæggende problematiseret, hvis 'bevidsthed' og 'kultur' ikke længere forstås som sekundære overbygningsfænomener, men får status som integrale momenter i den materielle produktion og følgelig i den såkaldte basis. En klassisk formulering af denne teori kan ligeledes findes i 1859-forordet. Alt i alt blev der således markeret et klart brud med den 'økonomistiske' tendens i marxistisk historieforskning – altså hele ideen

⁸ E. P. Thompson, »Folklore, Anthropology and Social History«, anf. sted, s.20.

⁹ J. Witt-Hansen (udg.), Karl Marx, 1970, s.165.

om, at det er den materielle produktion/økonomien, der 'i sidste instans' er bestemmende for samfundsudviklingen.

En så markant samfundsteoretisk opprioritering af kulturen som den, Thompson og Williams lagde op til i 70'erne, kunne ikke gennemføres uden, at et velkendt 'paradigme' for samfundshistoriske analyser blev problematiseret og nedbrudt. Dermed ønskede de dog på ingen måde at gøre kulturen til et særegent eller løsrevet forskningsfelt. Deres overordnede mål var, at 'bevidsthed' og 'kultur' skulle forstås som centrale og integrale momenter i en samfundsanalyse. En sådan integration har de i første række søgt at opnå ved at samtænke kultur- og klasseanalysen. Det blev fx. gjort ved at arbejde med ideen om at opbygge og nedbryde forskellige former for kulturelt hegemoni. Dermed blev det muligt at nærme sig en bedre forståelse af de mange former for klassekonflikt såvel som -samarbejde, der kan findes i et givet samfund.

Når Thompson og Williams har øvet en meget væsentlig indflydelse på dele af britisk historieforskning i 70'erne og 80'erne, så skyldes det især, at de søgte på samme tid at opprioritere kulturen som forskningsfelt og integrere den i en samfundsanalyse. Det er denne dobbelthed, der – forskningsstrategisk set – har vist sig at være utrolig frugtbar. Den har tilskyndet historikere til at udforske en række aktiviteter og livssammenhænge, som de tidligere ikke havde viet megen interesse – kuriøse randområder som fx. sportslivet, folkefester, drikkevaner, børneopdragelse, forlystelser. Studiet af sådanne aktiviteter og sammenhænge kunne indsættes i en samfundshistorisk ramme ved, at de blev betragtet dels som momenter i etableringen af forskellige former for kollektiv identitet, dels som 'arenaer', hvor et kulturelt hegemoni blev udøvet og en kultur-/klassekamp fandt sted.

Den nævnte indflydelse fremgår fx. tydeligt af et værk som *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914* fra 1981. Og opbruddet i forhold en traditionel marxistisk tilgang blev da også klart markeret af bogens to redaktører E. & S. Yeo:

... the struggles mapped in this book [are] also about control over time and territory. They [are] about social initiative, and who was to have it. They [are] about expected notions of what it is to be human and normal. (...) When put together, they may be seen as struggles about the dominant styles and contours, constraints and opportunities of the whole period. Our contention is that, in aggregate, topics like the ones dealt with in this volume concern struggles over social

relations or 'society' itself. They are just as much about the history of production – social production – as is, for example, the history of boots, coal and beans.¹⁰

Ikke alene i Storbritannien har Thompson og Williams præget debatten om, hvordan samfundshistoriske analyser bør omformes og nytænkes. De kom også til at spille en ret så fremtrædende rolle i den vesttyske debat. Dens udgangspunktet var bogen *Klassen und Kultur* fra 1982. Der blev her argumenteret for, at der måtte gennemføres en radikal opprioritering af kulturen i hele klasse- og samfundsteorien med henvisning til især Thompson. »Ohne die Analyse von Kultur keine Klasseanalyse« – hed det i en af indledningens mere tilspidsede formuleringer.¹¹

I en vesttysk sammenhæng blev Thompson-inspirationen ikke i første række brugt til at problematisere traditionelle marxistiske tilgange til samfundshistorie. De spillede nemlig langt fra en så fremtrædende rolle i Vesttyskland som i Storbritannien. Tilskyndelsen fra Thompson blev derimod brugt som et udgangspunkt for et opgør med især den strukturorienterede samfundshistorie, som Hans-Ulrich Wehler og Jürgen Kocka repræsenterer – altså det faghistoriske paradigme, der ofte går under betegnelsen 'historisk samfundsvidenskab'. Hans Medick har været en af frontfigurerne i dette opgør. Med artiklen *Missionare im Ruderboot?* fra 1984 søgte han at rejse en principiel debat om Wehlers og Kockas faghistoriske ståsted i deres eget tidsskrift *Geschichte und Gesellschaft*. Og da han her skulle skitsere sin egen alternative tilgang, så skete det netop ved at fremhæve 'kulturen':

... Kultur und kulturelle Äusserungen (...) können nicht lediglich als ein System von Normen, Symbolen und Werten verstanden werden (...). Sie müssen vielmehr (...) als ein Element und Medium aktiver Repräsentation und Konstruktion von Erfahrungen, von sozialen Beziehungen und deren Transformation gesehen werden. Ich sehe kulturelle Ausdrucksformen und -weisen als eine historische Triebkraft, die als Erwartungen, Handlungsweisen und deren Folgen prägendes Moment in historischen 'Ereignis' ebenso anwesend

¹⁰ E. & S. Yeo, »Ways of Seeing: Control and Leisure versus Class and Struggle«, i E. & S. Yeo (udg.), *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914: Explorations in the History of Labour and Leisure*, 1981, s. 129.

¹¹ R. Berdahl m.fl., *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, 1982, s.11.

ist, wie in der 'Strukturierung' der sozialen Welt der Klassen-, der Herrschafts- und der ökonomische Beziehungen.¹²

Wehler og Kocka tog med det samme denne udfordring op, og tonen var i begyndelsen ret skarp. Kocka gav således sin anmeldelse af førnævnte bog den polemisk tilspidsede titel: *Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte* (1982). Inspirationen fra Thompson betragtede Kocka – i hvert fald i første omgang – som en delvis blindgyde.¹³ Senere forsøgte han dog at engagere sig i debatten på en mere konstruktiv måde. Kocka kunne ikke tilslutte sig det synspunkt, at Medicks position udgjorde et seriøst alternativ til den 'historiske samfundsvidenskab', men medgav, at hidtil havde sidstnævnte paradigme slet ikke inddraget kulturen tilstrækkeligt i samfundshistorien. Han ville også medgive, at erfarings-, oplevelses- og handlingsdimensionen i historiske processer slet ikke havde fået viet den opmærksomhed, som den egentlig burde have.¹⁴

Ser vi på de faghistoriske kontroverser i slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne, så er det åbenbart, at kulturbegrebet stod yderst centralt i debatten om, hvorledes en anden og bedre samfundshistorisk analyse skulle udformes. Det var især med henvisning til kultur- og/eller køns kategorien, at kravet om en grundlæggende revision af velkendte modeller for en samfundshistorie blev formuleret. At *Den jyske historiker* i 1983 rettede opmærksomheden netop mod kulturhistorie, fremstår på denne baggrund som både forståeligt og oplagt. Der er da heller ingen tvivl om, at nævnte opbrud i det århusianske historikermiljø var inspireret af den paradigmenedbrydende funktion, som kulturbegrebet havde haft i en britisk og vesttyske sammenhæng.

'Kultur' versus 'samfund'

Den århusianske tilgang til kulturhistorie ligger imidlertid ikke i nogen direkte forlængelse af den udenlandske debat. Når man læser *Historien i kulturhistorien*, viser det sig, at selve analyse- og debatrammen på afgørende punkter er en anden end den, der har været fremherskende i

¹² H. Medick, »'Missionare im Ruderboot'? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte«, *Geschichte und Gesellschaft*, bd.10, 1984, s.309.

¹³ J. Kocka, »Klassen oder Kultur?«, *Merkur*, bd. 36, 1982, s.955-65.

¹⁴ J. Kocka, »Historisch-anthropologische Fragestellungen – ein Defizit der Historischen Sozialwissenschaft? Thesen zur Diskussion«, i H. Süßmuth (udg.), *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*, 1984.

Storbritannien og Vesttyskland. Dette forhold gør sig mest åbenbart gældende i Vagn Wåhlins bidrag – herunder i hans artikel »Fra statshistorie til kulturhistorie«,¹⁵ der i en historie- og samfundsteoretisk henseende nok må betragtes som bogens mest ambitiøse og prætentiose bidrag.

Kulturbegrebet kan siges at have udfyldt en dobbeltfunktion i den britiske og vesttyske kontrovers. Dels blev det brugt til at kritisere bestemte paradigmer for en samfundshistorisk analyse – altså marxistisk/økonomistiske og strukturorienteret/økonomistiske modeller. Dels har det dannet udgangspunkt for tentative forsøg på at omtænke og omforme selve samfundsanalysen. Hos såvel Thompson som Medick er det blevet brugt som en slags løftestang for at nærme sig et mere adækvat samfundsbegreb. Med andre ord: kulturbegrebet er brugt til at problematisere eet samfundsbegreb for at kunne oparbejde et andet og bedre. Følgelig fremstår det ikke som et alternativt eller konkurrerende helhedsbegreb i forhold til 'samfund'.

I *Historien i kulturhistorien* er der derimod en tendens til at stille begreberne 'kultur' og 'samfund' op mod hinanden. Wåhlin fremhæver fx. afslutningsvis i »Fra statshistorie til kulturhistorie«, at »det må erindres, at også kulturhistorie anlægger et helhedssyn – det er blot ikke identisk med samfundshistoriens helhedssyn« (s.81). Et andet sted hedder det, at »kultur og samfund vel er overlappende, men *ikke* identiske helheder og helhedsbegreber herom« (s.13). Dette udgør – for mig at se – en af bogens mere vidtgående teser i en historie- og samfundsteoretisk debatsammenhæng. For hermed begynder 'kultur' at blive ført frem som et konkurrerende helhedsbegreb i forhold til 'samfund'. Og her findes formentlig den nøgle, der gør det muligt at tyde bogens ellers ret så kryptiske titel: *Historien i kulturhistorien*. Definitionen af kulturhistorie viser da også, at vi her har at gøre med et forskningsfelt, der – i hvert fald omfangsmæssigt – ikke adskiller sig afgørende fra en samfundshistorie. Forskningsfeltet foreslås defineret på følgende måde:

Kulturhistoriens rum og tema omfatter samspillet mellem de materielt/økonomiske, de sociale og bevidsthedsmæssige sfærer af den til enhver tid forekommende samfundstotalitet (s.70, jf. s.81)

¹⁵ Artiklen har den ret pompøse undertitel: »noget om historievidenskabens og forfatterens vej fra statshistorie over atomisering til samfundshistorie, holisme og kulturhistorie«. Den er en væsentlig omarbejdning af Anne-Lise Schou Pedersens, Uffe Østergårds og Vagn Wåhlins bidrag til førnævnte skrift: *Veje til en ny kulturhistorie*, 1983.

Forskellen mellem 'samfund' og 'kultur' bliver søgt indkredset under flere synsvinkler. På det indholdsmæssige plan beskrives forskellen således: »*samfundet* er den konkrete meningsgivende og totale konstellation af mennesker på det givne fysiske sted (...), mens *kulturen* drejer sig om den *måde*, hvorpå mennesker er sammen, tænker, virker, lever og dør« (s.13). Dette indholdsmæssige skel kobles dernæst sammen med en metodisk forskel: »*samfundet* [kan] i højere grad end *kulturen* meningsfuldt beskrives udefra, mens omvendt *kulturen* i højere grad kræver indlevelse og bevidst medspil på kulturens præmisser, for at meningsfuld indsigt og kommunikation derom kan opnås« (sst.). Den gamle, velkendte metode-dualisme mellem en hermeneutisk og en analytisk-forklarende metode synes her at blive trukket frem for at godtgøre kulturhistoriens selvstændighed og egenart.¹⁶

Dette forsøg på at indkredse og beskrive kulturhistoriens forskningsfelt gør det påtrængende at spørge: hvad er egentlig forskellen mellem samfundshistorie og kulturhistorie? Spørgsmålet er påtrængende, fordi det ikke umiddelbart er indlysende, hvorfor den ovenfor citerede definition af kulturhistorie ikke lige så godt kunne være en definition af samfundshistorie – i hvert fald for de historikere, der – samfundsteoretisk – arbejder med en model med forskellige samfundsmæssige sfærer: en materiel/økonomisk, en social og en bevidsthedsmæssig. Når der – som hos VagnWählin – alligevel skelnes mellem kultur- og samfundshistorie, bliver det påtrængende at gå videre og spørge: hvad er så den forskningsstrategiske fordel ved at arbejde med 'kultur' og 'samfund' som to delvis konkurrerende helhedsbegreber?

Det overordnede sigte med *Historien i kulturhistorien* er ikke at plædere for mere kulturhistorie forstået som en form for sektorhistorie. Sigtet er at lancere kulturhistorie som en ny og frugtbar vej til en bedre historisk helhedsforståelse. Den målsætning, der blev opstillet i *Den jyske historiker* i 1983, er således blevet fastholdt. På den baggrund kunne læseren med rimelighed have forventet, at ovennævnte spørgsmål blev grundigt diskuteret og besvaret. Men det overraskende er, at det gør de egentlig ikke. Og det gør det påtrængende at søge en forklaring på, at så relevante og oplagte spørgsmål nærmest bliver forbigået i tavshed. For mig at se skal en væsentlig del af forklaringen søges i en markant tendens til eklekticisme i betydelige dele af *Historien i kulturhistorien*.

¹⁶ En modstilling af 'kultur' og 'samfund' er også blevet forsøgt i andre sammenhænge, jf. f.eks. K.-J. Rehberg, »Kultur versus Gesellschaft? Anmerkungen zu einer Streitfrage in der deutschen Soziologie«, i F. Neidhardt m.fl. (udg.), *Kultur und Gesellschaft*, (= Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft nr. 27), 1986.

Eklekticisme: er det vejen frem?

I Wåhlins historiografiske analyse rettes interessen først mod historiefagets opsplitning i særdiscipliner. Den anvendte analyseenhed er derfor ikke fagets konkurrerende traditioner/paradigmer, men derimod dets forskellige discipliner: for eksempel politisk og økonomisk historie, social- og bevidsthedshistorie. Disse discipliner danner dernæst udgangspunkt for hans overvejelser over, hvorledes 'en total samfundshistorie' skal udarbejdes. Historikeren må her – siger Wåhlin – vælge »blandt flere mulige og principielt lige vægtige udgangspunkter for analyse og syntese« (s.65). Han nævner selv 4 sådanne udgangspunkter:

- den politiske historie med en tendens til at gøre staten til »determinant« og produktion/økonomi, sociale netværk og bevidsthedsforhold til »afledte fænomener«,
- den materielle/økonomiske historie med en tendens til at se politikken, sociale netværk og ideologiske fænomener som »afspejlinger« eller »afledninger« af »den materielle basis i produktionen«,
- den antropologisk orienterede socialhistorie med en tendens til at se og forklare økonomien, politikken og bevidsthedsformerne som »fremtrædelsesformer« og »ræsonansvirkninger« af »de sociale netværk«,
- mentalitets- og bevidsthedshistorien med en tendens til at beskrive og forklare økonomien, politikken og de sociale netværk som »afledninger« af »tilstande, strukturer og forandringer på bevidsthedsområdet« (s.65-6).

Således som Wåhlin ser det, har hidtidige forsøg på at nå frem til en historisk helhedsforståelse været hæmmet af »en overdreven fremhævelse af det ene eller andet udgangspunkt i forhold til en *total* historisk og strukturfunksjonalistisk samfundsforståelse« (s.66). Derfor er der heller ikke blevet taget behørigt hensyn til de »løbende vekselvirkninger mellem samfundstotalitetens sfærer, lag og delområder« (sst.). Af disse indsigter drager han så den konsekvens, at efter at have valgt udgangspunkt i en af samfundslivets sfærer bør historikeren mest muligt søge at inddrage de sfærer, som i første omgang blev fravalgt. For eksempel: hvis historikeren vælger det mentale/bevidsthedsmæssige (= kultur) som udgangspunkt, skal hun/han samtidig medtænke den økonomiske, sociale og politiske sfære såvel som deres indbyrdes vekselvirkninger mest muligt i analysen og syntesen.

Her kan man finde en del af forklaringen på det forhold, at selv om

Wåhlin skelner mellem kulturhistorie og samfundshistorie, så er det næsten umuligt for ham at indholdsbestemme denne forskel. Han har derfor også vanskeligt ved at klarlægge den forskningsstrategiske fordel ved at arbejde med 'kultur' og 'samfund' som forskellige helhedsbegreber. Om en bestemt helhedsanalyse skal kaldes kultur- eller samfundshistorie, er vel nærmest en konsekvens af historikerens valg af udgangspunkt. Det er dog ikke det eneste eller mest utilfredsstillende ved denne analyse.

Den tankefigur, der synes at styre Wåhlins overvejelser, er både enkel og klar: en mere afbalanceret helhedsforståelse kan opnås ved at undgå at fremhæve betydningen af een del på de andres bekostning. En sådan tankegang kan måske umiddelbart synes besnærende; dog er den – for mig at se – grundlæggende problematisk. Den er problematisk, fordi den skjuler eller fortrænger noget aldeles afgørende i denne sammenhæng, nemlig at der findes en dybtgående strid blandt faghistorikere om, hvorledes en historisk helhedsanalyse skal udformes, og derfor om hvorledes såvel helheden som delene skal defineres. Følgelig kan man ikke uden videre forudsætte, at forhåndenværende tilgange/modeller kan behandles som forenelige og komplementære størrelser.

Men Wåhlin forudsætter netop dette, når han hævder, at historikere skal vælge »blandt flere mulige og principielt lige vægtige udgangspunkter for analyse og syntese« (s.65). Ved ikke at medtænke det forhold, at det ofte (og i hans egne eksempler) drejer sig om konkurrerende tilgange og uforenelige teoridannelser, lægger Wåhlin op til en udpræget eklektisk tænkning. Og det i en dobbelt forstand. En sådan tilgang bliver en måde at undvige den udfordring det er at skulle tage stilling til afgørende faghistoriske konfliktpørgsmål. En sådan tilgang lægger endvidere op til en nærmest principløs sammenblanding af uforenelige historie- og samfundsteoretiske begreber/modeller.

Lad mig uddybe dette lidt med et eksempel. Når Wåhlin i indledningen opregner forskellige udenlandske inspirationskilder til *Historien i kulturhistorien*, nævner han blandt andre: »engelsk socialhistorie på linie med E.P. Thompson«, »kulturhistorie med marxistisk baggrund fra Birmingham« og »kulturhistorikere som Raymond Williams« (s.12). I sig selv er dette selvfølgelig helt uproblematisk. Men for mig at se bliver det problematisk, når brugeren af bogen ikke også gøres bekendt med, at der har været en langvarig kontrovers mellem Thompson og Williams og ledere af Birminghamcentret som Stuart Hall og Richard Johnson om netop kulturens betydning og placering i en samfundshistorisk sammenhæng. Og at deres tilgange fremstår som konkurrerende modeller og kan følgelig ikke uden videre sammentænkes.

Havde Wåhlin søgt at klarlægge deres respektive samfundsteoretiske positioner og konfliktfladerne mellem dem, så ville det være blevet åbenbart, at såvel Thompson/Williams som Hall/Johnson – dog af forskellige grunde – er afvisende over for den form for sfæreopdeling af samfundet, som han selv arbejder med. Thompson, f.eks., opfatter slet ikke 'kultur' som en sfære blandt flere. Tværtimod betragter han – som det er fremgået – 'kultur' som et integralt moment i klassesammenhængen, produktionen og de sociale relationer. Men havde det stået klart, så havde Wåhlin måtte begrunde, hvorfor hans egen tilgang (sfæreopdelingen) var bedre end de andres. Det er den eklektiske holdning, der friholder Wåhlin fra at skulle argumentere både for sin egen og imod andre tilgange til en samfundshistorisk analyse. Endvidere forklarer denne holdning, hvorfor hans ideal netop må blive »en bred kulturhistorie« (s.17, jf.s.73). Han mangler nemlig kriterier for at udelukke noget som fejlagtigt eller uvæsentligt.

Den eklektiske holdning gør sig ikke alene gældende i de mere historieteoretiske overvejelser. Den præger også en del af den forsknings- og fremstillingspraksis, der fremlægges i *Historien i kulturhistorien*. Mest åbenbart er dette i Uffe Østergårds »Bønder og danskere – et essay om dansk mentalitet og politisk kultur«¹⁷ – bogens største bidrag og nok det, der kommer længst i forsøget på at præsentere en ny og anderledes helhedsanalyse.

Østergård har sat sig for at finde et svar på et både interessant og væsentligt spørgsmål: hvad er det 'danske' ved danskerne? Skal hans svar gengives kort, men dog præcist, så er det: de er alle – mentalitetsmæssigt – 'grundtvigske bønder'. I sin fremstilling gør han brug af to forskellige tilgange/metoder. Dels fremlægges en bevidstheds- og mentalitetshistorisk analyse, hvor han søger at indkredse den særlige politiske kultur, der er kommet ud af den danske nationalstats dannelsesproces. Her er en hovedtese:

Den altafgørende årsag til, at den borgerlige nationaliseringsproces i Danmark forløb noget anderledes, var én person, digteren, præsten og uddannelsesreformatoren N.F.S. Grundtvig. Han formulerede et ideal om folket og folkelighed, som styrkede bondebevægelsens selvfølelse over for de andre klasser, det nationalliberale borgerskab såvel

¹⁷ Det er en bearbejdet og revideret udgave af »Hvad er det 'danske' ved Danmark? Tanker om den 'danske' vej til kapitalismen, grundtvigianismen og 'dansk' mentalitet«, Den jyske historiker, nr. 29-30, 1984. Det er iøvrigt det forskningsprojekt, som Østergård er ved at færdiggøre ved Center for kulturforskning i Århus.

som land- og byarbejderne. (...) [Grundtvigs] selvsikre fornemmelse af [nationalt] bedreværd er – via den politisk-kulturelle gårdmandsbevægelse, Grundtvigianismen – sunket ind i befolkningens rygmarv og er blevet et bærende element i den danske mentalitet. (s. 329-30)

Dels fremlægges »en historisk-sociologisk (materialistisk)« (s.359) analyse, hvor han søger at karakterisere den 'danske' vej til kapitalismen ved at sammenligne den med andre veje. Her er en hovedtese:

Andelsbevægelsen var (...) kun en blandt flere måder at organisere en kapitalistisk udvikling på. En udvikling, der er præget af markedets indflydelse, pengetransaktioner og anonym 'udviklingstvang', idet det ligger i kapitalens natur stadig at øges, både i omfang, afkast og udbredelse på stadig flere af livets områder. (s.331)

»Bønder og danskere« kan tolkes som et forsøg på i praksis at samstille to af Wåhlins »principielt lige vægtige udgangspunkter«, nemlig en materiel-økonomisk tilgang med en tendens til at aflede politikken og ideologien af den materielle basis og en mentalitets- og bevidsthedshistorisk tilgang med en tendens til at forklare politikken og de sociale netværk som afledninger af strukturer på bevidsthedsområdet.

I hvert fald er det sådan, at Østergård det ene øjeblik gør den store ener og dennes »autonomt formulerede tanker« (s.338) til selve nøglen til en forståelse af dansk politisk kultur, og i det næste argumenterer han, når den danske vej til kapitalismen skal forklares, med at henvise til de overgribende former for procesvang, der følger af, at kapitalen ifølge sin natur ubønhørligt må akkumulere og ekspandere. Et traditionelt idealistisk historiesyn synes her at stå side om side med et materialistisk-marxistisk. Jeg vil mene, at det burde gøre det påtrængende at spørge: er det fagligt forsvarligt at samstille to så forskellige tilgange i en og samme fremstilling? Kan så forskelligartede modeller sammentænkes til en nogenlunde modsigelsesfri helhed?

Østergård er på det rene med, at hans fremstilling bevæger sig helt ude på kanten af hvad, der normalt anses for at være det fagligt forsvarlige. Han har derfor fundet det påkrævet at vedføje en metodisk efterskrift til denne version af artiklen. Her medgiver han, at den anvendte fremgangsmåde »består af en næsten utilladelig kombination af to forskellige metoder« (s.359). Det overraskende er imidlertid, at selv efter han således synes at have erkendt, at hans eklektiske tilgang må virke både

forvirrende og problematisk, så føler han sig alligevel ikke foranlediget til at formulere, drøfte og besvare spørgsmål af den type, der er nævnt ovenfor.

Østergård vedgår åbent, at sammenhængen mellem de to analyseformer kun har karakter af et postulat (s.362), men bruger iøvrigt ikke efterskriften til at analysere forholdet mellem de to metoder/tilgange. De afsluttende overvejelser bruges alene til at diskutere metodeproblemer i en mentalitetshistorisk tilgang. Lidt en passant forsøger han dog at legitimere sin eklektiske holdning. Det sker med hvad, der nok må siges at være et ganske nyt og utraditionelt argument i en videnskabelig debatsammenhæng: »[den] manglende lyst til at indtage ét fast standpunkt (...) er på samme tid studieobjekt, led i argumentationen og medium for fremstillingen« (s.361). Med andre ord: den eklektiske holdning er noget typisk dansk, og forklaringen på, at Østergård er uklar og tvetydig, og at han principløst sammenblander forskellige paradigmer, ligger i det forhold, at han er 'dansker' og åndelig arvtager af Grundtvig. Hans bekymring for, at »ringslutningen lurer i horisonten« (s.360), er således yderst forståelig.

Når en eklektisk holdning indgår som et åbent og integralt moment i en bog som *Historien i kulturhistorien*, så kan det være påtrængende at få en bredere faglig debat om spørgsmålet: er eklekticisme vejen fremad? Således som jeg ser det, skal et sådant spørgsmål besvares hverken med et enkelt ja eller med et ligefremt nej. En blank afvisning vil betyde, at den form for faglig nytænkning, der eksperimenterer ved at kombinere indsigter, modeller eller teoremer fra forskellige traditioner, vil blive udelukket. Det kan vist ingen være tjent med. Omvendt vil en almen og ukritisk billigelse af eklekticismen betyde, at standardkrav om fx. klarhed og indre konsistens i faglige fremstillinger må vige pladsen til fordel for en næsten principløs sammenblanding af uensartede begreber og konkurrerende paradigmer. Der er vist heller ingen, der i længden kan være tjent med det. Vejen frem må derfor være et spørgsmål om at undgå den principløse sammenblanding uden dermed at udelukke den faglige eksperimenteren på tværs af forhåndenværende traditions- og paradigme grænser.

En oplagt vej frem er at gøre brugen af teorier og modeller mere princip- og normstyret, end det normalt er tilfældet i dag. Det faglige normpres kan øges f.eks. gennem skærpede former for 'procedure- og argumentationstvang'. Kocka og Wehler er formentlig de faghistorikere, der indtil videre er gået længst med hensyn til at opstille explicite kriterier for udvælgelsen og kombinationen af teorier/modeller. Et sådant øget normpres kan både modvirke eklekticismens åbenbare faldgruber og

samtidig fremme muligheden af en rationel diskussion om og kritik af forsøg på at samtænke forskellige fagtraditioner og -paradigmer.

Wehlers *Vorüberlegungen zu einer modernen deutschen Gesellschaftsgeschichte* (1978) er et flot, næsten eksemplarisk forsøg på at gøre dette i praksis. Først gør han rede for de paradigmer, der ikke er brugbare, og dernæst analyserer og vurderer han de to samfundshistoriske paradigmer, der kan bruges, nemlig moderniseringsteorien og den historiske materialisme. Endelig gør han rede for fordelene og problemerne ved at forsøge på at samtænke Marx' og Webers tilgange. En sådan procedure sikrer en åben og kritisk eksperimenteren på tværs af traditions- og paradigme grænser, men udelukker samtidig den ureflekterede og ukritiske sammenblanding af uensartede begreber og konkurrerende modeller.¹⁸

'Mentalitet' versus 'socialisation' og 'identitet'

Historien i kulturhistorien er et første forsøg på at gøre status over det nye kulturhistoriske forskningsfelt. Derfor kan det være oplagt at spørge: hvilke nye overordnede analysekategorier bliver bearbejdet og afprøvet i denne bog? Og: med hvilket resultat? Især mentalitetskategorien trænger sig på, da der er en klar tendens til at sammenflette kultur- og mentalitetshistorie, ja ofte anvendes de nærmest som synonymymer. Det er der for så vidt intet overraskende i, eftersom *Den jyske historiker* – som nævnt – i 1984 satte sig for at samtænke netop 'kultur', 'ideologi' og 'mentalitet'.

Det er fremgået af det foregående, at termen 'mentalitet' spiller en aldeles afgørende rolle i Uffe Østergårds »Bønder og danskere«. Den udgør så at sige den begrebslige hjørnestein i den nedsivningsteori, der er hovedtesen i hele artiklen:

Min påstand er, at [gårdmandsklassens] særlige ideologi, grundtvigianismen er 'sunket ned i folkedybet' og er blevet en art førbevidst fælles *mentalitet*. Krads lidt i overfladen på de fleste danskere, og du finder bondens instinkter og længslen efter jord under neglene, eller i det mindste reaktioner som er præget af bondens værdier. Og det er faktisk ikke et generelt vestligt vilkår, selv om vi danske ofte vil være tilbøjelige til at antage det. (s. 349-50)

¹⁸ H.-U. Wehler, »Vorüberlegungen zu einer modernen deutschen Gesellschaftsgeschichte« og »Anwendung von Theorien in die Geschichtswissenschaft«, begge i dennes *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung. Studien zu Aufgaben und Traditionen deutscher Geschichtswissenschaft*, 1980.

Vi har her at gøre med en tese af enorm samfundshistorisk rækkevidde. Østergård anvender begrebet 'mentalitet' dels til at indkredse det, der adskiller 'danskere' fra andre vestlige befolkninger, dels bruger han det til at forklare, hvorledes 'det særegne danske' er fremkommet. I lyset af dets afgørende forklaringsværdi må der spørges: hvad forstås der her ved 'mentalitet?', hvorledes tænkes den dannet, fastholdt eller omdannet?, og hvorledes godtgøres dens eksistens og indhold empirisk?

Det er ikke helt ligetil at besvare disse spørgsmål. Ved 'mentalitet' forstår Østergård noget fælles førbevidst og synes at anvende termen som samlebetegnelse for instinkter og følelser, adfærdsregler og værdioplevelser. 'Mentalitet' er det samme som det, der også benævnes 'politisk kultur' (=den uudtalte, førbevidste enighed), der til gengæld skelnes fra 'politisk tradition' (=ideologi) (s.349). Hvorfor 'mentalitet/politisk kultur' alene skal vedrøre førbevidste forhold/fænomener bliver dog ikke forklaret nærmere.

Vender vi os dernæst mod spørgsmålet om, hvorledes en 'mentalitet' tænkes dannet, så viser det sig, at Østergård arbejder med en dobbelt nedsivningsteori. Den første er af sociologisk karakter. Der skete en nedsivning fra eliten (=Grundtvig) til en klasse (=gårdmændene) og derfra til andre klasser/grupper og dermed til hele folket. Han peger på sociale sammenhænge, gennem hvilke en fælles 'politisk kultur' kan tænkes dannet blandt gårdmænd: højskole med 'kollektiv sang' og 'møderne'(s.354-5). Hvad det næste led i nedsivningen angår, så påstår han, at »Grundtvigianismen sejrede (...) blandt andet, fordi den prægede modstanderne og tvang dem til at argumentere på gårdmændenes præmisser« (s.345). Her kan han til gengæld ikke pege på de sociale sammenhænge, gennem hvilke andre klasser/grupper blev tvunget imod deres vilje til at overtage gårdmændenes ideologi. Og det udgør det afgørende led, hvis en sådan nedsivningsteori skal have nogen større forklaringskraft.

Men der skal også være foregået en nedsivning så at sige inde i bevidstheden selv. Østergård mener, at »[gårdmændenes ideologiske forestillinger] er sunket ned i adfærden og personligheden og har antaget næsten fysisk form« (s.364). Han forklarer dog ikke nærmere, hvorledes en ideologi gennem at sive ned gennem bevidstheden kan blive omdannet til førbevidste instinkter og adfærdsregler. Det forhold kunne dog fortjene at klarlægges, da han selv klart skelner mellem netop ideologi (=politisk tradition) og mentalitet (=politisk kultur). Men dette forhold må iøvrigt forklares nærmere, hvis den overordnede tese i »Bønder og danskere« skal have nogen forklaringskraft overhovedet.

På spørgsmålet om hvorledes eksistensen af en 'mentalitet' kan

godtgøres empirisk, får vi til gengæld et meget klart, men måske noget overraskende svar. Østergård fremhæver nemlig selv, at han ikke »ad traditionel videnskabelig vej under anvendelse af sociologiske argumenter« har kunnet påvise eksistensen af danskernes 'mentalitet'. Og han forsætter: »I stedet har jeg valgt at lave en art 'deltagerobservation' på min egen og andres *danskhed*. Opfattelsernes bærekraft ligger snarere på det intuitive plan, aha-oplevelsen, end på den stringente argumentation« (s.359).

Alt i alt synes der således at være et inverst forhold mellem den samfundshistoriske betydning, som Østergård tillægger tesen om 'en førbevidst fælles dansk mentalitet', og den teoretiske afklaring og empiriske godtgørelse af tesen. Tesens rækkevidde i en samfundshistorisk sammenhæng er umådelig stor, dens teoretiske afklaring og empiriske godtgørelse er derimod nærmest fraværende.

Også i andre af bogens bidrag står mentalitetskategorien helt centralt. Det gælder således Thomas Bloch Ravns »Fortiden i nutiden – mental inert og moralsk økonomi i Danmark fra middelalderen til i dag«. Ravn ser mentalitetshistorie »som en foreløbig kulmination af det brede kulturhistoriske opbrud« og mener, at der findes en speciel »dansk udgave af mentalitetshistorien«. Den er noget særegnet, fordi den her i landet er blevet indtænkt i »den fagkritiske, marxistiske tradition«. Forskningsfeltet defineres som udforskningen af »historiens dybtkulturelle og træge lag, således som de kommer til udtryk i tanke-sæt såvel som livsmønstre og dagligdagskultur«. Og formålet med hans bidrag er at illustrere hans »tanker om mentalitetshistoriens nytte« (s.236-8).

Ravns overordnede tese er – samfundshistorisk set – endnu mere vidtrækkende end den hos Østergård. Det drejer sig om en kontinuitets-tese, der skal forklare den særegne danske samfundsudvikling.

...de sidste par hundrede års Danmarkshistorie har været endog særdeles befordrende for kontinuitet og mental træghed. Derved er der blevet skabt det, man vel må kalde en særlig dansk økonomisk kultur (...) En kultur, der som en efterklang af middelalderens moralske økonomi har været med til at formgive og retningsbestemme udviklingen i det danske samfund helt op til nutiden (s.245 & 248).

Ravn forsøger at trække en kontinuitetslinie fra middelalderens ideer om (i) forbud mod konkurrence, (ii) retfærdige priser/lønninger og (iii) barmhjertighed mod de fattige (s.239) til nutidens (i) modvilje mod økonomisk individualisme og fri konkurrence (s.247), (ii) politisk fælles

moral 'hen over midten' og (iii) lighedsideal (s.250). Men lige som Østergård ikke forsøger at klarlægge, hvorledes en ideologi kan omformes til en forbevidst mentalitet, således får Ravn ikke forklaret, hvorfor sådanne økonomiske forestillinger og idealer udgør en væsentlig del af »historiens dybtkulturelle og træge lag«.

Og lige som Østergård ikke klarlægger de sociale sammenhænge, gennem hvilke andre klasser/grupper bag deres ryg blev tvunget til at overtage gårdmandsklassens ideologi, således forsøger Ravn ikke at analysere og forklare, hvordan en så massiv ideologisk kontinuitet kan være blevet reproduceret gennem århundrederne. I forhold til Ravns første mentalitetshistoriske artikel »Arbejdet mellem nødvendighed og dyd« fra 1983 må hans nye »Fortiden i nutiden« siges at være et tilbageskridt i analytisk og teoretisk henseende. I førstnævnte forsøgte han at overveje »hovedproblemet: hvordan var den mentale omformning rent faktisk sket? Hvorledes formidles den socialpsykologiske kobling mellem den historiske udvikling og de psykiske strukturer?«. ¹⁹ Sådanne overvejelser er derimod stort set fraværende i sidstnævnte. »Fortiden i nutiden« fremstår derfor som endnu et eksempel på et nærmest inverst forhold mellem den samfundshistoriske forklaringskraft, der tillægges en 'mentalitet', og så den teoretiske afklaring af tesens grundlag og indhold.

Skal *Historien i kulturhistorien* bruges til at vurdere, om nye overordnede analysekategorier har vist sig brugbare, så er det nødvendigt at gå et skridt videre og spørge: hvorledes kan det nævnte misforhold mellem samfundshistorisk forklaringskraft og teoretisk afklaring forstås og forklares? Skal det forklares ved at henvise til særlige forhold hos de to historikere? Altså, at misforholdet i princippet kunne være undgået under andre forhold. Eller skal forklaringen findes i selve det mentalitetshistoriske projekt? Altså, at misforholdet snarere hidhører fra 'mentalitet' som analysekategori. For mig at se er sidstnævnte forhold langt det mest afgørende.

I de sidste 10-15 år har mentalitetshistorie nydt en stor og voksende popularitet. Det har der været mange gode grunde til. Men det er også blevet mere og mere åbenbart, at som forskningsfelt rummer mentalitetshistorie flere oplagte svagheder. ²⁰ Jeg skal her blot opholde mig ved en enkelt af disse. Til gengæld er den af afgørende betydning, når mentali-

¹⁹ T.B. Ravn, »Arbejdet mellem nødvendighed og dyd. Et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark«, *Den jyske historiker*, nr. 26, 1983, s.16.

²⁰ Jf. f.eks.: P. Burke, »Mentalitetshistoriens styrker og svagheder«, *Den jyske historiker*, nr. 37, 1986; M.A. Gismondi, »'The Gift of Theory': a critique of the *histoire des mentalités*«, *Social History*, bd. 10, 1985 samt J. Simensen, »Mentalitetshistorie – er det mulig?«, i E. Reiersen & D.Slettan (udg.), *Mentalitetshistorie – muligheder og problemer*, 1986.

tetshistorie bliver et centralt og integralt moment i samfundshistoriske analyser.

Den nordiske metodekonference i 1985 behandlede temaet: mentalitetsforandringer. Oplæggene gav anledning til en både livlig og frugtbar debat, idet begrebet 'mentalitet' indgik i mange forskellige sammenhænge – og i den forstand var den så afgjort en succes. Men konferencen var ikke nogen succes, hvis den vurderes ud fra den målsætning, der lå til grund for planlægningen: nemlig at konferencen skulle søge at klarlægge og forklare, hvorledes mentaliteter forandres. På det spørgsmål fremkom der nemlig ingen svar.²¹ Forklaringen herpå er egentlig enkel. Og den er præcist formuleret i Ulrich Raulffs forord til *Mentalitäten-Geschichte* (1987):

Bis heute (...) gibt es (...) keine Theorie der Mentalitäten oder gar des Mentalitätenwandels. Alles, was man hat, sind vage und problematische Definitionen des, was Mentalitäten seien und wo der eigentümliche Bereich des Mentalen anzusiedeln sei.²²

Så længe der ikke findes nogen teoretisk afklaring af, hvorledes en 'mentalitet' bliver dannet, så længe vil det være umuligt at forklare, hvorledes den bliver opretholdt, forandret eller nedbrudt. Begrebet 'mentalitet' bliver derfor let til en 'reificeret' eller 'hypostaseret' størrelse – altså en egenmægtig og selvvirkende kraft, der kan bruges til at forklare næsten hvad som helst. Så længe det ikke er muligt at definere, hvad en 'mentalitet' er og hvordan den dannes, så længe bør dette begreb ikke spille nogen fremtrædende rolle i samfundshistoriske analyser.

Det betyder imidlertid ikke, at hele det spændende og frugtbare forskningsfelt, som mentalitetshistorikere har søgt at bearbejde, må holdes ude fra historiske helhedsanalyser. En sådan udelukkelse ville selvfølgelig være konsekvensen, hvis dette forskningsfelt alene kunne begribes ved hjælp af mentalitetskategorien. Men det er heldigvis ikke tilfældet. Meget væsentlige dele af det mentalitetshistoriske forskningsfelt kan behandles med udgangspunkt i andre overordnede analysekategorier. For mig at se er to af de mest oplagte: 'socialisation' og 'identitet'.²³

²¹ Mentalitetsforandringer, Studier i historisk metode, bd. 19, 1987.

²² U. Raulff (udg.), *Mentalitäten-Geschichte. Zur historischen Rekonstruktion geistiger Prozesse*, 1987, s. 9.

²³ Jf. B.E. Jensen, »Identitet som faghistorisk forskningsfelt«, anf. sted, og »Childhood History as Sozialisation History«, i P. Aasen m.fl. (udg.), *Historical Perspectives on Childhood*, (Norwegian Centre for Child Research), 1990.

Holdninger og følelser såvel som dagliglivets taget-for-givne normer og forestillinger kan udemærket analyseres med begrebsparret 'socialisation' og 'identitet' som udgangspunkt. De refererer til mentale processer, der opererer på flere niveauer: fra det ubevidste og førbevidste, over performativ bevidsthed og til selvbevidsthed og tematiseret identitet. Ved deres hjælp er det ligeledes muligt at begribe det fælles kollektive, det gruppespecifikke og det individuelt særegne i et givet samfund.

Som analysekategorier har 'socialisation' og 'identitet' den afgørende fordel frem for kategorien 'mentalitet', at der findes teorier om, hvorledes en 'socialisering' foregår og en 'identitet' bliver dannet.²⁴ Derfor bliver det også muligt at klarlægge og forklare, hvorledes f.eks. et bestemt sæt holdninger eller en kollektiv identitet bliver opretholdt, forandret eller nedbrudt. Og alle tre forhold kræver en forklaring. Skal f.eks. en bestemt form for identitet opretholdes over tid, må den til stadighed gendannes i de efterfølgende generationer. Forklaringen på en sådan kontinuitet må følgelig søges i de konkrete og historisk specifikke socialisationsbetingelser. Men også forklaringen af ændringer og nydannelser må søges samme sted. Modsat 'mentalitet' bliver 'socialisation' og 'identitetsdannelse' derfor ikke en egenmægtig og selvvirkende kraft i de historiske processer.

På vej mod en bedre historisk helhedsforståelse?

Da *Den jyske historiker* i begyndelsen af 80'erne vendte sig imod det kulturhistoriske forskningsfelt, skete det med det overordnede sigte for øje, at der skulle oparbejdes en anden og bedre form for historisk helhedsanalyse. Derfor kan det afslutningsvis være rimeligt at spørge: kan der i *Historien i kulturhistorien* skimtes de første konturer af en ny og bedre helhedsforståelse?

Som det er fremgået af det foregående, så indeholder denne bog uden tvivl eksempler på en anden og anderledes tilgang til en historisk helhedsanalyse.²⁵ Men drejer det sig også om et oplæg til en bedre helhedsforståelse? Lægger det kulturhistoriske opbrud op til en bedre form for samfundshistorie? Det er andre og videregående spørgsmål.

²⁴ En kort og god indføring i de centrale teoritraditioner på dette område kan findes i K. Hurrelmann, *Einführung in die Sozialisationstheorie. Über den Zusammenhang von Sozialstruktur und Persönlichkeit*, 1986. K. Hurrelmann & D. Ulich (udg.), *Handbuch der Sozialisationsforschung*, 1980 er formentlig det mest omfattende referenceværk på dette felt.

²⁵ Ikke alle bidrag til *Historien i kulturhistorien* er forsøg på at lave en anden form for helhedsanalyse. Bogen indeholder nogle sektor- eller delanalyser, der vil kunne bidrage til en anderledes og bedre helhedsanalyse. Det mest oplagte eksempel er Henrik Horstbølls 'Folkebøger, folkelig læsning og folkekultur'.

Hvorledes sådanne spørgsmål vil blive besvaret, afhænger selvfølgelig delvist af valget af referencepunkt og målestok. Som referencepunkt har jeg her valgt at bruge den britiske og vesttyske kontrovers fra slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne om kulturens betydning og placering i en samfundshistorisk sammenhæng.

Anvendes et sådant sammenligningspunkt, så fremstår *Historien i kulturhistorien* bestemt ikke som et skridt på vejen henimod noget bedre. Hvad de analytisk-teoretiske problemer angår, så synes der ikke at være sket nogen afgørende bearbejdning eller afklaring – snarere tværtimod. I 1984 proklamerede *Kultur, mentalitet, ideologi*, at den teoretiske bearbejdning af disse begreber og deres indplacering i en samfundshistorisk ramme nu tog sin begyndelse. Men så vidt jeg kan se, leder man forgæves i den nye bog efter frugten af en sådan samfunds- og historieteoretisk indsats.

I det hele taget spiller teoridiskussionen en bemærkelsesværdig tilbagetrukket rolle i denne bog. Det kan der være flere grunde til. Måske skyldes det en form for 'reaktion' imod den meget markante teorifiksering (kapitalanalyser mm.), der prægede miljøet omkring *Den jyske historiker* i 70'erne. En anden forklaring kan være, at behovet for teorianalyse og -afklaring formentlig ikke fremstår som videre oplagt eller presserende, hvis ens holdning er udpræget eklektisk. Og det er den holdning, der er den fremherskende i *Historien i kulturhistorien*.

Hvad angår de overordnede historiske analysekategorier, så fremstår denne bog heller ikke som noget væsentligt skridt på vejen mod noget bedre. Det nye og anderledes er især knyttet til brugen af mentalitetskategorien, og det markerer en meget afgørende forskel i forhold til den britiske og vesttyske debat. Brugen af denne kategori har – som tidligere fremført – hverken ført til perspektivrige eller overbevisende resultater.

I den første fase af den britiske og vesttyske debat var interessen især rettet mod forholdet mellem kategorierne 'kultur' og 'klasse' og dermed samtidig mod 'produktion' og 'politik'. Debatten har båret frugt i den forstand, at der er blevet oparbejdet teorier, som gør det muligt at lave bedre og mere relevante klasseanalyser end tidligere. Og arbejdet med at forbedre analysekategorierne er fortsat. Et interessant eksempel herpå er Kockas afhandling »Bürgertum und Bürgerlichkeit als Problem der deutschen Geschichte« fra 1987. Heri taler han ikke længere om 'klasse' kontra 'kultur', men diskuterer de teoretiske konsekvenser af det forhold, at klasseanalysen tilsyneladende må suppleres med en kulturanalyse, hvis det skal lykkes at forstå og forklare det indre sammenhold i borgerskabet.²⁶

²⁶ I J. Kocka (udg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, 1987.

I næste fase kom også kategorien 'køn' til at indtage en afgørende plads i den løbende debat. Opmærksomheden blev følgelig rettet mod forholdet mellem 'køn', 'kultur' og 'klasse', og det har som konsekvens haft, at socio-kulturelle reproduktionsprocesser og former for socio-kulturel perspektivitet og identitet er begyndt at dukke op i en samfundshistorisk sammenhæng. Leonore Davidoff & Catherine Halls *Family Fortunes* (1987) er et flot eksempel på en analyse, der forsøger at sammentænke netop 'klasse', 'kultur' og 'køn' for at nå en bedre historisk helhedsforståelse.²⁷

I de sidste par årtier har kulturbegrebet stået yderst centralt i forbindelse med en problematisering af flere fremherskende samfundshistoriske paradigmer. Det er blevet brugt i et opgør med mere økonomistiske og/eller strukturorienterede modeller for en samfundshistorie. Det er blevet brugt til at understrege, at der må ske en markant opprioritering af udforskningen af menneskers hele bevidsthedsliv og af handlingsdimensionen i historiske processer. Det har således fungeret som et afgørende referencepunkt for forsøg på at udarbejde et forbedret samfundsbegreb.

Alt dette betyder imidlertid ikke, at 'kultur' fremstår som et bæredygtigt alternativ i forhold til 'samfund'. Men det er tilsyneladende det, som både *Historien i kulturhistorien* (1988) og forskningsrådets *Humanistisk forskning: Tradition og fornyelse* (1989) lægger op til. Lige så vigtig kulturbegrebet er som udgangspunkt for oparbejdelsen af bedre modeller for en historisk helhedsanalyse, lige så oplagt er det, at dette begreb ikke selv kan danne det centrale referencepunkt for en historisk helhedsforståelse. 'Kultur' kan bidrage til en bedre forståelse af f.eks. 'klasse', 'produktion', 'magt', og 'sociale relationer', men det kan ikke danne selve akse for en analyse af 'klasse', 'produktion', 'magt' osv. Men det er det krav, som kulturbegrebet må kunne honorere, hvis det skal fremstå som et alternativt helhedsbegreb i forhold til 'samfund'. At fremhæve at faghistorien er en kulturvidenskab, kan være rimeligt og relevant i visse debatsammenhænge. Men det må ikke få os til at glemme, at faghistorien først og fremmest er en samfundsvidenskab.

²⁷ L. Davidoff & C. Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850*, 1987. Vedr. arbejdet med at sammentænke 'klasse', 'kultur' og 'køn' se også f.eks. C. Hall, »The tale of Samuel and Jemima: Gender and working class culture in early nineteenth-century England«, i T. Bennett m. fl. (udg.), *Popular Culture and Social Relations*, 1986 og J. W. Scott, »Women in *The Making of the English Working Class*«, i dennes *Gender and the Politics of History*, 1988.